

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája

Áni a középkori Örmény Királyság uralkodócsaládja, a Bagratida-dinasztia fővárosa volt 961-től 1045-ig. Gazdaságilag és kulturálisan fejlett városnak számított, amely egy ideig politikai és egyházi központként is szolgált. Fénykorában olyan stratégiai útvonalak közelében helyezkedett el, amelyek Bizáncot, Perzsiát, az arab kalifátusokat és Közép-Ázsiát kötötték össze. Az áthaladó karavánoknak és a kereskedőknek köszönhetően a település virágzó kereskedelmi központtá vált. Monumentális épületei miatt az „1001 tornyú Áni” megjelöléssel illeték. A 11. századtól földrendések, a szeldzsuk hódítás és a mongol inváziók következtében Áni jelentősége csökkent, majd a kora újkorra a település teljesen elnéptelenedett, és romvárossá, azaz „elveszett várossá” vált. Mindezek ellenére hosszú időn keresztül az önálló örmény államiság szimbóluma volt, sőt a 19. században az örmény politikai gondolkodókban felmerült, hogy Áni legyen a majd újra létrejövő örmény állam központja. Maradványai mind a mai napig megtalálhatók Kelet-Törökországban, közvetlenül Örményország határa mellett.

Romjai a fantáziát is megragadták: a valóságtól elszakadva Áni képzeletbeli helyé fejlődött, és fénykorától kezdve mind a mai napig az örmény írók, festők, később fotográfusok és filmkészítők több nemzedéke által megidézett kulturális ikonná vált. Claude Mutfian szavaival élve, a főváros egyfajta fönixhez kezdett hasonlítani, amelyre újra és újra felnéztek, és úgy tekintettek rá, mint az örmény kultúra, hagyomány és történelem egykor létező egyik legfontosabb központjára. Ennek megfelelően számos kutatás foglalkozott – és foglalkozik ma is – a középkori Ánival (például Josef Strzygowski, Christina Maranci, Patrick Donabédian munkássága), ugyanakkor kevés figyelem irányul arra, hogyan változott az elveszett város percepciója az évszázadok során. Áni ugyanis összetett emlékezetkultúrát hozott létre, az örmény identitás különböző formáinak kialakulását tette lehetővé Örményországban és az örmény diaszpórában. A város mind a mai napig fennmaradt romjainak különösen fontos szerepe van a sokrétű kollektív emlékezetben.

Az „elveszett városok” (lost cities) koncepciója

Az urbanizáció évezredek óta zajló, a világtörténelmet meghatározó folyamat. A városok különböző gazdasági körülmények között jöttek létre, számos regionális jellemzőjük van. Napjainkban a városiasodás különösen dinamikus módon folytatódik. A városfejlődésnek ugyanakkor egy másik – paradoxnak tűnő – oldala is van, a történelmi fejlődés következtében zsugorodó és teljesen elhagyott, úgynevezett „elveszett városokkal” is találkozhatunk. Demográfiai és politikai változások, természeti katasztrófák, járványok, fegyveres konfliktusok, gazdasági és infrastrukturális átalakulások és egyéb tényezők alakítják folyamatosan a Föld településszerkezetét: a világ különböző részein nemcsak új városok épülnek, hanem sok helyen pusztulnak el városok, majd romjaik egészen más kontextusban kerülnek elő.

Az „elveszett városok” fogalom olyan településekre utal, amelyek jelentős mértékben elnéptelenedtek, elhagyottá váltak, vagy elvesztették eredeti társadalmi, gazdasági és politikai szerepüket, ugyanakkor olyan emlékezeti és kulturális jelentőséggel rendelkező helyszínek, amelyek őrzik a hanyatlásukat előidéző történelmi, politikai, gazdasági és környezeti folyamatok nyomait – legyen szó háborús győzelemről vagy vereségről, természeti katasztrófáról vagy migrációról, gazdasági átalakulásról és összeomlásról, vagy más társadalmi változásokról. Szociológiai szempontból az „elveszett városok” nem pusztán üres terek: élő archívumai a kollektív emlékezetnek. Identitásokat alakítanak, tudáskultúrát őriznek, egyúttal megmutatják, miként emlékeznek az utókor társadalmi a korábbi életre, és miként küzdenek a haladás, a hanyatlás és a nosztalgia kérdéseivel. Ezek a városok szimbolikus és materiális találkozáspontként szolgálnak, ahol az emberi cselekvés és a kulturális képzelet összefonódik. Üzenetük és jelentőségük a későbbi korok emberei számára folyamatosan formálódik és generációkon keresztül hagyományozódik.

Az „elveszett városok” tanulmányozása lehetővé teszi, hogy feltárjuk a hely, az emlékezet és az identitás összefonódását, valamint azt, hogy az elhagyott városi terek miként értelmeződnek, instrumentalizálódnak különböző kulturális és történelmi kontextusokban. Ebben az értelemben az „elveszett városok” nem pusztán a múlt maradványai: dinamikus terekként szolgálnak, amelyeken keresztül a társadalmak saját történelmükre, értékeikre és jövőképeikre reflektálnak.

Az „elveszett városok” egy sajátos emlékezetkultúra részét képezik, amely szolgálhat identitások kialakítására, kultúrák megőrzésére, a haladás kritikájának megfogalmazására, vagy akár mitikus, illetve szakrális topográfiák felépítésére egy valódi „romkultusz” részeként. Ennek alapján a hangsúly nem arra a kérdésre esik, hogy milyen tényezők vezettek a város elhagyásához, sokkal inkább maguk az elhagyott városok állnak az érdeklődés középpontjában, valamint különböző értelmezési formáik.¹

1 Vö. *Lost Cities. Vom Leben mit verlassenen Städten in den Kulturen der Welt.* Hrsg. v. Zimmermann, Martin. Oldenbourg, 2023. (Schriften des Historischen Kollegs, 110.)

Áni mint „elveszett város”

A kortárs örmények mély vonzalmat éreznek Áni városa, Áni romjai iránt. Áni egy olyan főváros, amely sokkal inkább rezonál az emberekben, mint más egykori örmény fővárosok és városok, sokkal inkább visszhangzik a kollektív emlékezetben, mint Il. (Nagy) Tigran birodalmának Tigranakertje, Artašat vagy Dvin. A várost már életében legenda övezte, leírásait gyakran túlzások jellemezték (olvashatjuk Peter Cowe tanulmányában).

Nemcsak Áni, de az örmény népihit (1915) óta gyakorlatilag az egykori Oszmán Birodalom szinte valamennyi örmény települése „elveszett városként” értelmezhető, bár a szimbolikájuk talán kevésbé mélyreható. Kars például ma is élő város, gazdag kulturális örökséggel, ám az „elveszett város” koncepciója alapján mégis a veszteség, az üresség és a hiány helyeként értelmezhető. Kars története során többször került frontvonalba: az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom küzdelmei, a 19. századi hódítások, visszafoglalások, népességmozgások, kitelepítések és menekülések mind alakították a város demográfiai viszonyait és identitását. A város népessége többször átalakult: a 19. század végén és a 20. század elején az örmények abszolút többségben voltak, az első világháború és az örmény népihit során a keresztény lakosságot teljes mértékben kiirtották vagy elűzték, ma a térséget szinte teljes egészében muszlim közösségek lakják. Kars élő városként és Áni romvárosként a „lost cities” koncepciója révén egyszerre értelmezhető az elveszett örmény múlt, a demográfiai változások és a kulturális emlékek helyszíneként. Az üresség és a veszteség érzése a mai városlakók életében is jelen van. (Ezt bizonyítja Elke Hartmann írása.)

Kiváló példa az „elveszett városra” Van és annak emlékezete. A 19. században örmény néprajztudósok, régészeti expedíciók feltárták és dokumentálták Van földrajzi viszonyait, történelmét, mitológiáját és mindennapi életét. Garegin Srvandziansz filológiai-néprajzi, Yervand Lalayan néprajzi-régészeti és Joseph Orbeli régészeti megközelítései összefonódtak. Munkásságuk érzelmi kötődésből fakadt, céljuk az örmény nemzeti öntudat felébresztése és Van emlékének megőrzése volt – mintha előre érezték volna a közelgő veszteséget. A kutatók munkájának köszönhetően Van nem veszett el teljesen, hanem „átmeneti állapotban” maradt meg az örmény kollektív emlékezetben. (Zhenya Ghazaryan azt vizsgálja, hogy a tudósok miként járultak hozzá ahhoz, hogy Van megmaradt az örmények kollektív emlékezetében.)

Már a 19. századtól kezdődően maradtak fenn vizuális források Ániról: a romok kiemelt figyelmet kaptak a fényképezés és a film területén is. A fotókon keresztül nyomon lehet követni, hogy miként alakult ki a városról alkotott modern kép, különös tekintettel az első fotókra, amiket Ohannes Kurkdjian készített az 1870-es évek végén, valamint azokra a felvételekre, amelyek Nikoloz (Nyikolaj) Marrnak a Császári Oroszországi Akadémia égisze alatt folytatott ásatásai során készültek 1892–1917 között. Az ásatásokról nemcsak tudományos publikációk, katalógusok és térképek számoltak be, hanem képeslapokat és útleírásokat is kiadtak, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy Áni népszerű úti cél lett, és egyre gyakrabban kezdtek

örmény értelmiségiek és utazók a városba látogatni. (Karen Jallatyan tanulmánya azt elemzi, miként alakították a fotók a modern Áni-képet.)

Rommá válása után Áni célpontja lett a különböző indíttatású zarándoklatoknak. Idezarándokoltak a 19. századi „Áni-örmények” Észak-Nahicsevánból, akik Musban a Szent Karapet-kolostorban gyűltek össze, majd onnan folytatták útjukat Áni romjaihoz. A modern korban a zarándoklatok más körülmények között folytatódtak: az 1923-ban bekövetkező politikai változások – Áni Törökországhoz kerülése, a szovjet–török szembenállás, valamint Törökország örményellenes politikája – korlátozták a város megközelítését és felkeresését. A város romjai azonban továbbra is meghatározták a Szovjetunióban élő örmények történelmi és kulturális látásmódját: igaz, nem tudtak átjutni Áni romjaihoz, de a szovjet tagállamon belül fontos zarándokhelyé vált az örmény–török határ mellett az a földrajzi pont, ahonnan szabad szemmel is láthatóak voltak Áni romjai, és ahol el lehetett merengeni a nemzet történelmén. Az amerikai és a nyugat-európai örmény diaszpóra tagjai az 1960-as évektől kezdve rendszeresen látogathatták Ánit – kiegészítve Nyugat-Örményország (földrajzilag Anatólia) beutazásával –, miközben saját fotó- és filmarchívumot hoztak létre, amely része lett az „elveszett városról” alkotott emlékezetközösségnek. Ugyanakkor a különböző zarándoklatok esetében kétféle emlékezetközösség létezik: az Örményországon belüli zarándoklatok során a látogatók csak láthatják a romokat, de mivel a határ zárva van, fizikailag nem lehetnek a romvárosban. Az örmény diaszpóra tagjai viszont eljuthatnak a romokhoz, meg is érinthetik azokat, de egy diaszpóra tagjaiként idegen országba térnek onnan vissza. Ebből adódóan mind az örmény diaszpóra tagjainak, mind az örményországi lakosoknak az „elveszett város”, Áni más értéket képvisel. (A zarándoklatok indítékait és lelki vonatkozásait tárja fel Konrad Siekierski tanulmánya.)

Érdemes az építészet prizmáján keresztül is megvizsgálni Áni szerepét, valamint építészettörténeti vonatkozások bevonásával újraértékelni azokat az elképzeléseket, amelyek Áni templomainak építészeti mintáit a középkori európai vallási építészethez kötik (elsősorban Josef Strzygowski elméleteire² és azok hatására utalvánk, például Guzik Tamás munkásságában), vagy Áni építészetének a szeldzsuk és később az oszmán építészetre gyakorolt hatását hangsúlyozzák (Suzan Yalman).³ Az 1915-ös népirtást követően a Bagratidák fővárosának templomait a „legtisztább” és „legeredetibb” örmény vallási építészet megtestesítőjeként állították be, a diaszpórában élő örmények identitásának megalkotására és megőrzésére irányuló törekvések részeként. Áni templomai az örmény diaszpóra vallási építészetének végső referenciapontjaivá és fő inspirációs forrásaivá váltak Aleppótól Bejrúton, Kairón és Bukaresten át Párizsig, Londonig és az Egyesült Államok több városáig. (Vahé Tachjian és Joseph Rustom tanulmánya a libanoni örmény templomok építését és az építészeti felfogásokat mutatja be.)

2 Strzygowski, Josef: *Die Baukunst der Armenier und Europa. Ergebnisse einer vom Kunsthistorischen Institute der Universität Wien 1913 durchgeführten Forschungsreise*. I–II. Wien, 1918.

3 Yalman, Suzan: *Artistic Exchanges between Armenia and the Islamic World*. In: *Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages*. Ed.: Evans, Helen C. New York, 2018. 122–128.

A magyarsághoz – mint befogadó közeghez – asszimilálódott erdélyi örmények körében irodalmi és történeti munkák születtek, amelyek az örmény identitás megőrzését célozták. Ezek közül kiemelkedik Dondoni Vártán József *Örmény nemzet históriája* című kézirata, amely a mitikus kezdetektől (Hajk uralkodásától) 1800-ig terjedő örmény történelmet mutatja be az erdélyi örmény fiataloknak. Az eddig gyakorlatilag ismeretlen kéziratban Áni is megjelenik, igaz, itt még nem az elképzelt származás helyeként, hanem mint valódi főváros, amely később vált a történelmi narratívákon keresztül az erdélyi örmény identitás szimbólumává, személyekhez és eseményekhez kapcsolódva. (Kiss Péter azt elemzi, milyen képet közvetített Ániról művében Dondoni Vártán József.)

Az a széles körben elterjedt toposz, amely az örményeket külföldön élő idegenekként ábrázolja, akiknek nincs hazájuk és nincsenek stabil intézményeik, a diaszpórában eredettörténetek kialakulásához vezetett. Áni az elveszett őshaza szimbólumává vált a Galíciában és Erdélyben élő örmények körében a 19. században. Mint az emlékezet helye, „lieu de mémoire” szimbolizálta a többségi örmény társadalomtól elszakadt, anyanyelvét elvesztett örmény közösség ragaszkodását egy korábbi királyság fővárosához: az eredet mitikus narratívája kötődött hozzá. Kérdésként merülhet fel, hogy Áni mit jelentett az örmény közösségek számára: mindössze az emlékezet helyéről (Pierre Nora-i értelemben) vagy sokkal inkább a nemzetképződés egy korai példájáról (Benedict Anderson „imagined communities” koncepciójának megvalósulásáról) beszélhetünk? Bármelyik koncepcióról legyen is szó, a gondolat létrejöttében az örmény katolikus szerzetes, Minas Bžškeanc’ útleírása (1830) döntő tényező lehetett. Az Erdélyről szóló fejezet itt olvasható először magyarul. (Kovács Bálint az útleírás születését és jelentőségét vizsgálja.)

Áni napjainkban is identitásalkotó tényező Magyarországon. Az örmény nemzetiség két fő csoportjának mindegyike igyekszik a „valódi örmények” státuszát kizárólagosan magának fenntartani. Az áni származás tudata fontos szerepet játszik a csoportképződésben és a belső hierarchiák kialakításában. Az erdélyi örmény származás és a családi emlékek – például a tiszta örmény ősök, az erdélyi telepés múlt, a nemesi címek, a korabeli gazdagság és az Ániból való származás – mind a mai napig szimbolikus erőként szolgálnak az identitás hitelesítésében. A diaszpórán belüli hatalmi viszonyok és a két csoport közötti viták bizonyítják, hogy az eredet kérdése egyszerre forrása a közösség összetartozásának és belső megosztottságának. (Hakob Matevosyan ezeket a tényezőket elemzi.)

A *Világtörténet* jelen száma a Gerda Henkel Stiftung (Düsseldorf) által támogatott *Lost-but-found: Armenian Capital Ani at Contested Crossroads* elnevezésű tudományos projekthez kapcsolódó kutatásokat mutatja be. A kutatócsoport vezetői Elke Hartmann és Kovács Bálint, posztdoktori kutatói Karen Jallatyan és Konrad Siekierski. Az interdiszciplináris kutatások célja annak a sokrétű hatásnak az elemzése, amelyet az egykori Örmény Királyság fővárosa, Áni váltott ki az Oszmán Birodalomban és azon túl, és amely napjainkban is érezhető Örményországban, Törökországban és az örmény diaszpórában. Az interdiszciplináris megközelítés merít a társadalom- és a humántudományok eredményeiből, egyúttal új megközelítések kidolgozására ösztönzi a kutatókat, akik a különböző tudományágak területén

(például történelem, irodalom, művészettörténet, építészet) már korábban foglalkoztak Ánival. A vizsgálat célja, hogy hozzájáruljon az „elveszett városok” életünkre gyakorolt hatásainak kritikusabb megértéséhez. Az örmény Áni példája kiváló alkalmat kínál olyan kérdések megfogalmazására, amelyek egyre sürgetőbb válaszokat igényelnek globalizált világunkban.

Elke Hartmann – Kovács Bálint

THE MULTIFACETED DYNAMICS OF ANI'S REMEMBRANCE

The current issue of *Világtörténet* presents research conducted within the framework of the scholarly project *Lost-but-found: Armenian Capital Ani at Contested Crossroads*, supported by the Gerda Henkel Foundation (Düsseldorf). The aim of this interdisciplinary research is to analyse the multifaceted impact exerted by Ani, the former capital of the medieval Armenian kingdom under the Bagratid dynasty (961–1045), on the Ottoman Empire and beyond—an influence that continues to resonate today in Armenia, Turkey, and across the Armenian diaspora. Ani was a city of remarkable economic and cultural sophistication, which for a time also functioned as a political and ecclesiastical centre. By the early modern period, however, it had become completely depopulated and transformed into a ruin—effectively a “lost city.” Nevertheless, it continued to serve as a potent symbol of Armenian statehood and national identity. The contributions in this thematic issue focus on how perceptions of Ani have evolved over the centuries. The city has given rise to a complex culture of memory, enabling the articulation of diverse forms of Armenian identity both within Armenia and across the diaspora. Its surviving ruins continue to play a particularly significant role in shaping multifaceted collective memory to this day.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

